

УДК. 81.0

Бакирова Г.К.

Фил.и.к., Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин доценти

Мухидин кызы Н.

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин магистранты

СҮЙЛӨМ МҮЧӨЛӨРҮНҮН ЖАНДАМА МҮЧӨСҮ

Аннотация. Макалада адамдардын ортосундагы пикир алышуу үчүн кызмат кылуучу сүйлөмдөрдүн түзүлүшү улам барган сайын өнүгүп, байланыш каражаты катары активдүү кызматы аткарышында сүйлөмдүн башка мүчөлөрү сыяктуу эле жандама мүчөнүн өнүгө баштагандыгы белгиленет. Кыргыз тилинде колдонулган сүйлөм мүчөлөрүнүн жандама мүчөлөрүнүн синтаксистик көрүнүш катары жазма адабий тилге таандык категория экендиги, жандама мүчө катары колдонулган тилдик каражаттардын мааниси, тутуму тиешелүү мисалдардын негизинде талдоого алынат.

Түйүндүү сөздөр. Сүйлөм, пикир алышуу, сүйлөм тутуму, сүйлөм мүчөлөрү, жандама мүчө, парцелляция, түшүндүрмө мүчө

Бакирова Г.К.

Канд. фил. наук, доцент Жалал-Абадского государственного университета им. Б.Осмонова

Мухидин кызы Н.

магистрант Жалал-Абадского государственного университета имени Б.Осмонова

ОБОСОБЛЕННЫЕ ЧЛЕНЫ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Аннотация. В статье отмечается, что структура предложений, служащих для общения между людьми, постоянно развивается. В процессе реализации их активной функции как средства связи, наряду с другими членами предложения, наблюдается развитие и обособленные члены предложения. На основе соответствующих примеров анализируется роль приложения в кыргызском языке как синтаксического явления, характерного для письменной литературной речи, а также рассматриваются значения и структура языковых средств, используемых в качестве приложения.

Ключевые слова. Предложение, коммуникация, структура предложения, члены предложения, приложение, парцелляция, обособленные члены предложения.

Bakirova G.K.

Candidate of Philological Sciences, Associate professor, Jalal-Abad State University named after B.Osmonov

Muhidin kyzy N.

graduate student Jalal-Abad State University named after B.Osmonov

DETACHED PARTS OF THE SENTENCE

Annotation. *It is noted that the structure of sentences used for human communication is constantly evolving; similar to other parts of the sentence, the detached construction has begun to develop, actively performing its function as a means of syntactic connection. Based on relevant examples, this article analyzes the meaning and the system of linguistic tools used as detached constructions. Furthermore, it examines how detached constructions in the Kyrgyz language, as a syntactic phenomenon, constitute a category belonging to the written literary language.*

Key words. *Sentence, communication, sentence structure, parts of the sentence, detached construction (isolated member), parcellation, explanatory construction.*

Киришүү. Белгилүү тилчи-окумуштуу К.К.Сартбаев белгилегендей [7:107-108], адамдар коомдогу, жаратылыштагы кубулуштардын өз ара байланыштарын акырындык менен таанып, аны өзүнүн тили аркылуу берүүгө аракеттенет. Мындай аракеттенүүлөр адам баласынын тилинде түрдүү сүйлөмдөрдүн келип чыгышына, анын андан ары өнүгүшүнө алып келген. Адам баласынын акыл-эси, түшүнүгү, ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгү улам мезгил өткөн сайын өнүгүп, аны менен кошо адамдардын ортосундагы пикир алышуу үчүн кызмат кылуучу сүйлөмдөрдүн түзүлүшү да барган сайын өркүндөтүлүп, алардын байланыш каражаты катары активдүү кызмат өтөө мезгили башталган.

Сүйлөмдүн башка мүчөлөрү сыяктуу сүйлөм мүчөлөрүнүн жандама мүчөсү да кыргыз жазма адабий тилинин калыптанышы менен бирге өнүгүү жолуна түшкөн. Тилчи-окумуштуулар тарабынан сүйлөмдүн жандама мүчөлөрү элдик оозеки чыгармаларда сейрек учурай тургандыгы, башка тилдердеги жандама мүчөлөр сыяктуу эле кыргыз тилинде колдонулган жандама мүчөлөр да синтаксистик көрүнүш катары жазма адабий тилге таандык категория болуп өнүгүшү жана кепте активдүү колдонулушу советтик доордо башталгандыгын белгилеген пикирлер бар.

Түркология илиминде бул категория башка категорияларга караганда терең изилдөөгө алынбагандыктан, тилчилер арасында талаш-тартыш жараткан маселелердин бар экендигин синтаксис изилдөөчү А.Жапаров белгилеген [4:203]. Тилчилер арасында сүйлөмдүн жандама мүчөлөрү бардык тилдерге тиешелүү болгон тарыхый категориябы, же орус тилинин таасиринен пайда болгон көрүнүшпү деген суроолор жаралып келген. Айрым түрк тилдеринин материалдарына караганда жандама мүчөнүн байыртан эле колдонулуп келгендигин белгилөөгө болот. Синтаксистик бул түшүнүк айрым түрк тилдери боюнча жарык көргөн эмгектерде «обособленные члены предложения», «оң ашаланган айкындауышты сөйлөмдөр» жана «парцеляция» сыяктуу илимий терминдер [5:158] менен аталып келе жатат.

Кыргыз илиминде да сүйлөмдүн жандама мүчөлөрү атайын иликтөөгө алынбагандыктан, айрым грамматикаларда «кошумча мүчө», «түшүндүрмө мүчө» деген термин менен аталып келген [6:171]. Ал эми А.Жапаров [4:254] бул маселеде илимий жана терминологиялык чаржайыттыктар өкүм сүрүп, “жамдама түшүндүрмө мүчө”, “түгөйлүү түшүндүрмө мүчө”, “обочолонгон түшүндүрмө мүчө”, “кошумча мүчө” сыяктуу терминдер колдонула бергендигин белгилеп, жогорудагы аталыштардын ичинен «түшүндүрмө мүчөлүү сүйлөмдөр» деген терминди өз эмгегинде пайдаланган. Ал эми 1980-жылдардан кийинки грамматикаларда бул түшүнүккө карата “жандооч мүчө” [4:168-170], “жандама түшүндүрмө мүчө” [2:289], жандама аныктооч [5:21], “жандама мүчө” [3:80] сыяктуу аталыштар колдонулуп келе жатат. А.Жапаров кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрүнүн жандама мүчөсү жөнүндөгү маселелер түрк тилдеринин синтаксистик түзүлүшүндөгү бардык эле өзгөчөлүктөрдү өз ичине камтый албастыгын, ал орус тилинин синтаксистик курулушунун үлгүсүнө түшүп, түрк тилдеринин табиятындагы өзгөчөлүктөр чагылдырылбай калгандыгын белгилеген. Ошондуктан кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрүнүн жандама мүчөлөрүн түшүндүрмө мүчөлөрдүн бир түрү катары кароо тилдин синтаксистик курулушуна ылайык келерин белгилөөгө болот.

Негизги бөлүм. Сүйлөмдүн жандама мүчөсүнүн өнүгүшүндө жана активдүү колдонулушунда илим менен техниканын өсүшү, элдин маданий деңгээлинин жогорулашы, ар кандай мазмундагы ма-

алыматтардын көбөйүшү, ал аркылуу адамдардын маалыматтуулугунун кеңейиши чоң роль ойнойт. Бул аталган шарттар сүйлөмдүн жандама мүчөлөрүнүн бардык стилдерде кеңири жайылышына жана колдонулушуна негиз түзөт. Жандама мүчөлүү жөнөкөй сүйлөмдөрдү окумуштуу Н.А.Баскаков [1:203] синхрондук планда изилдене турган сүйлөмдөрдүн тобуна кошуп, алар жаңы түзүлүштөгү сүйлөмдөр катары башка сүйлөмдөрдөн татаал структурасы менен айырмаланарын белгилеп, төмөндөгүчө түшүндүрөт: «Жандама мүчөлөр синхрондук ар түрдүү критерийлер менен гана эмес, негизинен, бирикпеген ар түрдүү негизге ээ болуп тургандыгы менен мүнөздөлөт. Өзгөчө жандама мүчөлөр сүйлөмдүн негизги мүчөлөрү менен бирикпейт. Жандама мүчөнүн структурасы ар кандай сөздөрдөн жасалат жана анын эң аяккы бөлүгү негизги мүчөнүн эң акыркы сөзүнө же сөздүк формасына окшош келет. Азыркы жазма адабий тилге кирген көркөм адабий жана илимий-публицистикалык чыгармаларда жөнөкөй сүйлөмдүн бул түрү синтаксистик өзгөчө модель катары кеңири колдонулат».

Кыргыз тил илиминде С.Давлетов менен А.Имановдун [2:71-72] эмгегинде сүйлөмдүн жандама мүчөлөрү «жандама түшүндүрмө мүчө» деген термин менен аталып, ага «аныкталгычтан кийин жанаша айтылып, анын кесибин, туугандык байланышын, жаш өзгөчөлүгүн, сапатын жана башка белгилерин көрсөтүп турат» деген аныктама берилген. Жандама мүчөнүн, бир жагынан, өзүнүн алдындагы аныкталгычтын ар кандай белгисин аныктап турса, экинчи жагынан, аны менен ажырагыс биримдикте туруп, тутумдаш ээлик милдетти аткарып белгиленет. Окумуштуу А.Иманов сүйлөмдүн жандама мүчөсү жөнүндө төмөндөгүдөй пикирин билдирет: «Кыргыз тил илиминде жандама мүчөнүн аталышы, системалуу жайгаштырылышы түрдүүчө берилип жүрөт. Кээ бири аны «жандооч мүчө» деген термин менен берсе, айрымдары «жандамалуу түшүндүрмө мүчө», ошонун эле бир түрүн «түгөйлүү түшүндүрмө мүчө» деп аташат. Жандама мүчө кыргыз тилинин айрым грамматикаларында «Аныктооч» деген темада каралып келсе, айрым грамматикаларда жана монографиялык эмгектерде аны аныктоочтон бөлүп, обочолонгон мүчөлөр менен бирге берип жүрүшөт.

Сүйлөмдүн жандама мүчөсү жөнүндө тилчилер тарабынан айтылып келген пикирлерде жандама мүчөнүн «аныктоочко гана тиешелүү, жандама аныктооч – сүйлөмдөгү аныктоочтун өзгөчө түрү. Жандама аныктооч грамматикалык формасы боюнча аныкталгычка окшош болот,»-деген көз караштарда да жолуктурууга болот [5:21]. Автор жандама мүчөнү «Аныктооч» деген жалпы темада гана кароо керек, анткени ал-аныктоочтун эле өзгөргөн бир түрү». Мындай пикири менен автор жандама мүчөлөрдү аныктоочтун өзгөчө түрү катары эстеп, аны сүйлөм ичинде бир гана аныктоочко тиешелүү көрүнүш катары карайт.

Турмуштук керектөөлөрдөн улам келип чыккан өзгөчөлүктөрдү чагылдырууда баш жана айкындооч мүчөлөрдөн гана түзүлгөн сүйлөмдөр жетишсиздик кылат. Мындай шартка байланыштуу сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү менен катар аларды жандап келген сөз, сөз тизмектери же сүйлөмдөр кабатталып кошо айтылышына шарт түзүлөт. Сүйлөмдүн жандама мүчөсү сүйлөм мүчөлөрүнүн ар биринин лексикалык маанисине ылайык тандалып алынып, алардын синтаксистик маанисине аныктык, тактык киргизип, аны кеңири баяндоону ишке ашырат жана ошол сүйлөмдөгү айтылуучу ойду баяндоонун жаңы ыкмасын түзөт. Кыргыз тилиндеги жандама мүчөлөрдүн сүйлөм ичинде активдүү колдонулушуна таасир эткен шарттар катары орус тилинен кыргыз тилине материалдардын которулушу, массалык-маалымат каражаттарынын, окуу куралдарынын эне тилде жарык көрүшү эсептелет.

Кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн жандама мүчөлөрү сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүнө жанаша орун алып, ар бирине кошумча маани киргизип, алардын синтаксистик кызматын кеңейтет. Тилчи-окумуштуулар Б.Тойчубекованын, А.Турсуновдун пикирлери боюнча [7:104] кыргыз тил илиминде сүйлөмдөгү ээ, аныктооч, толуктооч, бышыктоочтун жандама мүчөлөрүнүн колдонулушу такталып, алар тилдин нормасына кирген. Алардын ар бири өзүнө тиешелүү маанилик жана грамматикалык түзүлүшкө, өзгөчөлүктөргө ээ. Ал эми орус тил илиминде жандама мүчөлөр аныкталгычтардын белгилерин көрсөтүүчү категория катары белгиленип, айкындооч мүчөлөр менен бирге каралышында орус тилиндеги род категориясы чоң роль ойнойт. Орус тилинде аныкталгычтар кандай синтаксистик мил-

дет аткарса, кандай жөндөмөдө турса, жандама мүчөлөр грамматикалык род категориясынын жардамы аркылуу аларды ээрчип, дал ошол формада болот. Түрк тилдерине мындай грамматикалык категория мүнөздүү болбогондуктан, жандама мүчөлөрдүн табияты бул тилдерде өзгөчө абалда болот.

Кыргыз тилинде жандама мүчөлөр сүйлөм мүчөлөрүнүн маанисин аныктап, тактоо менен аны бардык жагынан тереңдетет. Жандама түшүндүрмө мүчө менен жанаша жайгашкан аныкталуучу сөз көбүнчө адам аттарынан болот да, аны аныктай турган жандама мүчөлөр адамдын жаш өзгөчөлүгүн, кесибин, өнөрүн, туугандык байланышын жана башка белгилерин аныктап, экинчиден, аны менен ажырагыс биримдикте туруп, сүйлөмдүн тутумдаш мүчөсүн түзөт. Мисалы: Салый жылкычы баалуу сыйлык менен сыйланды. Бир аздан кийин Чаргын байкем, Акия жеңемдер келишет (Т.Сыдыкбеков). Мисалдардагы жылкычы деген жандама мүчө Салыйдын кесибин, байке, жеңе деген жандама мүчөлөр Чаргын, Акия менен туугандык байланышты туюндуруу кызматын аткарат.

Кыргыз тилинде аныкталып жаткан сөз кайсы жөндөмөдө турса, аны аныктап жаткан сөз да ошол жөндөмөдө туруп, ага жандама мүчө боло алат.

Мисалы: Осмонбек ырчы Жапарды машинага чейин узатып келди (К.Баялинов). Мында Осмонбек деген сөздүн жандама мүчөсү ырчы деген сөз аныкталгычтын (Осмонбектин) ырчылык өнөрүн билдирип, экөө тең атооч жөндөмөдө тургандыктан, сүйлөмдө ээлик милдетти аткарат.

Эгер сүйлөмдөгү аныкталгыч сөз атооч жөндөмөсүндө туруп, жандама мүчөлөр башка жөндөмө мүчөлөрү менен өзгөрсө, ал сөз сүйлөмдө жандама мүчө болуунун ордуна аныкталгыч сөз менен ажырагыс биримдикте турган сүйлөм мүчөсүнө айланат. Мисалы, Жутак абышканын айткандарына ыраазы болушту (Т.Сыдыкбеков). Мында абышканын деген сөз Жутак деген сөздү жаш өзгөчөлүгү боюнча тактап, жандама мүчөсү болуунун ордуна, Жутак деген сөз менен кошо тутумдашып келип, кимдин? деген суроого жооп берип, сүйлөмдө аныктоочтук милдетти аткарат.

Жандама мүчө сүйлөм ичинде кээде аныкталгычтан мурда да айтыла берет. Мисалы: Баатыр Чолпонбайдын эрдиги эч качан унутулбайт. Мында Чолпонбайдын эрдигин, баатырдыгын аныктап-тактап турган баатыр деген жандама мүчө аныкталгычтан мурда келди.

Сүйлөм мүчөлөрү менен анын жандама мүчөлөрү сүйлөм ичинде дайым эле бирдей интонация менен айтылбайт. Башкача айтканда, мааниси аныкталып, такталып, түшүндүрүлүп жаткан сүйлөм мүчөсү көтөрүңкү интонация менен айтылса, жандама мүчө болуп кирген сөз же сөз тизмеги басыңкы үн ыргагы менен айтылат. Мисалы: Алымбек мырза, үйгө тартыңыздар! Бул контекстте Алымбек датканын аты ага карата болгон урмат-сыйды билдирген мырза деген жандама мүчөгө караганда көтөрүңкү интонация менен айталары контексттен байкалат.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, турмушта кездешүүчү ар кандай түшүнүктөрдүн, көрүнүштөрдүн, маалыматтардын кеңейиши ар бир адамдын дүйнөгө болгон көз карашын өзгөртүп, ал аркылуу адамдардын ортосундагы пикир алышуу каражаттарынын түрлөрүнүн, формаларынын жаңыча түзүлүшү менен кошо тилде да жаңы түшүнүктөр, көрүнүштөр келип чыгат. Мындай түшүнүктөрдү баяндоо үчүн тилде жаңы айкаштарды өздөштүрүүгө, колдонууга туура келет. Тилдин синтаксистик курулушундагы сүйлөм тутумунун татаалданышынын мына ушундай көрүнүштөрүнүн бири катары жандама мүчөлөрдүн колдонулушу эсептелет. Ал жөнүндөгү маселелерди терең өздөштүрүү айтылуучу ойду так-таамай билдирүүгө жана сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзүүнү мыкты үйрөнүүгө көмөк көрсөтөт деген ойдобуз.

Адабияттар

1. Баскаков Н.А. Түрк тилдеринин структурасынын тарыхый-типологиялык мүнөздөмөсү.-М., 1975.
2. Давлетов С., Иманов А. Кыргыз тили.-Ф.: Мектеп, 1986. – 352 б.

Педагогические науки

3. Жаманкулова Г.Т. Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси.Б.: Улуу тоолор, 2014. – 228 б.
4. Жапаров А.Кыргыз тилинин синтаксиси.-Ф.: Мектеп, 1979. – 324 б.
5. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси боюнча окуу куралы.-Каракол, 2004. - 48 б.
6. Иманов А. Сапарбаев А. Кыргыз тили. 2-бөлүк. Синтаксиси.-Ф.: Мектеп, 1988. – 284 б.
7. Тойчубекова Б., Мураталиев М. Кыргыз адабий тилинин синтаксистик структурасынын совет доорунда өзгөрүшү.-Ф.: Илим, 1987. – 179 б.

Авторлор жөнүндө маалымат

Бакирова Гүлжан Коккозовна – фил.и.к., Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин доценти, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы. 0777430543. guljan.b.k@mail.ru

Мухидин кызы Нуркан – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин магистранты, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы. 0708538757. nurkanmuhidinova@gmail.com